

# 1950-1980ko hamarkadetako etorkinen integrazio moduak Hego Euskal Herrian

**JULEN ZABALO  
ILUNE BASTERRA  
IKER IRAOLA  
TXOLI MATEOS**

Julen Zabalo, Iker Iraola eta Txoli Mateos EHUko  
Soziologia Saileko irakasleak dira. Ilune Basterra  
Politika eta Administrazio Zientzietan lizentziaduna da.

Euskal Herria hainbat herrialdetatik jasotzen ari den immigrazioa eztabaida eta gogoeta iturri agorrezina da azkeneko urteotan.<sup>1</sup> Gai asko dago ezbaian, eta horietako bat gure gizartean integratzeko moduari dagokio. Immigrazio hori ez da, ordea, gure herriak jasotzen duen lehena, ezta, momentuz, garrantzitsuena ere. Artikulu honetan, Euskal Herrian bizi izan zen aurreko migrazio prozesu batean ipiniko dugu arreta, 1950 eta 1980ko hamarkaden artean Hego Euskal Herrian gertatutakoa, hain zuzen ere. Oso prozesu garrantzitsua, ondorio nabarmen eta sakonak utzi zituen, baina, gure ustez, behar eta merezi zituen azterketak baino gutxiago jaso dituena. Aztergaia Hego Euskal Herrira mugatu dugu, oso ezaugarri propioak dituelako. Ipar Euskal Herriak jasotako immigrazio oldeek, berriz, bestelako jatorria eta bestelako arrazoi politiko, ekonomiko eta kulturalak izan dituzte, aparte tratatzea eskatzen dutenak.

1950-1980ko hamarkadetako immigrazio prozesuak eskaintzen dituen aztergaietatik, bestalde, integrazioari dagokiona hautatu dugu, horren inguruan hainbat eztabaida ger-

tatu delako. Izan ere, etorkin horiekiko euskal nazionalismoak garatu zuen jarrera ezbaian dago oraindik. Batzuentzat, hamarkada horiek inflexio puntua markatu zuten, euskal nazionalismoak ageriko egin baitzuen etorkinak bereganatzeko ahalegina. Besteentzat, berriz, euskal nazionalismoak aurreko joerari eutsi zion: etorkinak baztertu, eta bigarren mailako herritartzat jo zituen. Eztabaida hori argitu nahian, protagonistek eurek prozesu hartaz dituzten oroitzapenak eta sentsazioak bilatu ditugu, eta horretarako, euren gaitasuna jo dugu, zuzenean. Hori dela eta, xehetasun historikoei baino, garai hartako etorkinen bizipenei eman diegu garrantzia, beti oraingo ikuspegitik egingo dutela kontuan hartuta, noski.

Integrazio gaia, bestalde, arlo sozialetik eta politikotik landu da. Batetik, etorkinen eta harrera-gizartearen (banaketa horri egin behar zaizkion ñabardura guztiekin) arteko hartu-emana eta balizko integrazio prozesua aztertu dugu; eta bestetik, gai horren inguruan Hego Euskal Herrian lehian diharduten nazionalismoek zer diskurtso garatu duten: euskal nazionalismoak etorkinak politikoki integratzeko ahalegina egin du, konpromiso politikoa hobetsiz (euskara ikasi beharraren gaineratik, batzuetan); eta espainiar nazionalismoak euskal nazionalismoaren baztertze politika salatu du, behin eta berriro. Gai horien aurrean, etorkinek duten pertzepzioa azalerrazten saiatu gara.

Lau zatitan banatu dugu artikulua. Lehenik, integrazio kontzeptuaz gako batzuk azaltzen dira. Ondoren, *Euskal Herrira etortzea* izendatu dugun zatian, hizpide dugun immigrazio aldiaren ezaugarri garrantzitsuenak jasotzen saiatu gara, euskal zein espainiar nazionalismoek garai hartako etorkinen *integrazioari* buruz garatutako ildoak arreta berezia eskainiz. Hirugarrenik, *Euskal Herrian bizi izatea* izenekoan, immigratuek eurek integrazioaz duten iritzia jaso nahi izan dugu. Amaitzeko, ondorio nagusiak laburbiltzen dira.

## Etorkinen integrazioaz eta komunitateez

Sarritan aipatua izanagatik, ez da erraza zehaztea zertan datzan *integrazioa*. Oro har, migratzaileak harrera-gizartean barneratze prozesuari esaten zaio integrazioa, baina agerikoa denez, *barneratze* horrek oso modu desberdinak har ditzake. Migrazioei buruzko diskurtso politikoan bereziki, baina baita eremu horretako lan akademikoetan ere, integrazioaz hitz egiten da etengabe, hitz berarekin errealitate eta xede desberdinak irudikatuz (horri buruz, ikus: Blanco, 2002). Horrela, batzuetan integrazioa asimilazioaren sinonimotzat jotzen da, askotan kutsu ezkorra hartuta ere; eta besteetan, aldiz, integrazioak kutsu *irekiagoa* hartzen du, eta alde biko harreman eta onarpen batekin lotu ohi da orduan, egun gailentzen diren multikulturalismoaren eta interkulturalismoaren ikuspegien ildotik.

Lehen adieraren arabera, hots, integrazioa asimilazioaren parekotzat hartzen duenaren arabera, integrazioa nagusiki migratzailearen egitekoa da. Etorkina da integratu behar dena, gure gizartean, gure kulturaren, gure komunitatean... Eta etorkina hartzen duen gizarteak, berriz, ez du ezer egin behar. Asko jota, immigrantearen integrazio prozesu hori *erraztu* behar du, bertako hizkuntza ikastera lagunduz, esaterako. Hori da, bistan denez, integrazioaz hitz egiten denean, maiz erabiltzen den ikuspegia, baina ez bakarra. Horrela, bigarren adiera baten arabera, integrazioa etorkinak *eta* harrera-gizarteak burutu beharreko alde biko prozesua da. Hau da, migratua hartzen duen gizarteak berak, etorkina bertara *egokitze*ko erraztasunak eskaintzeaz gain, aldaketarako prestasuna agertu behar du, jarrera aktibo edota irekia izan behar du. Horrek, ezinbestean, etorkinaren ezaugarrien nolabaiteko onarpena eskatzen du, kulturaren arloan, esaterako. Laburki aipatutako integrazioaren bi ikuskera horiek kontrajarriak izan daitezke edo, aitzitik, diskurtso mailako banaketa formalera mugatu daitezke. Integrazioak esangura horiek eta beste hainbat izan ditzake (sakontzeko, ikus: López Sala, 2005).

Halaber, integrazioa gizartearen arlo desberdinekin jar daiteke harremanetan. Horrela, integrazioaren zentzu soziala erabiltzen da maiz, gizarte batean txertatuta egotearen zentzu orokorrarekin, alegia. Era berean, lan munduari loturiko integrazioa aipatzen da batzuetan. Integrazioaren *egiturazko* aldeaz ari gara, orduan; hots, gizarte-egituran txertatuta egoteari dagozkionak. Horrez gain, integrazioak badu, noski, bai dimentsio kulturala (harrera-gizarteko hizkuntza edo hizkuntzak ezagutzea, adibidez) edota politikoa ere (etorkinak gizartearen bizitza politikoa parte hartzea, esaterako). Edozelan ere, azpimarratzekoa da egiturazko integrazioa ezinbestekoa dela etorkinaren bizimodu berria normaltasunez gara dadin. Integrazioaren alde politikoa eta kulturala, ordea, ez dira, halabeharrez, erabakigarriak: eremu sozial horietan integratzea ez da hil ala biziko kontua etorkinarentzat, lekuaren arabera, oso garrantzitsua izan arren.

Aztertu nahi genuen gaira ekarrita, etorkinek euren integrazioaz zuten *pertzepzioa* nabarmendu nahi izan dugu; hots, jakin gura izan dugu ea ikerketan parte hartu duten etorkinek beraien burua euskal gizartean integraturik sentitzen zuten edo ez. Etorkinok, ikusiko dugunez, integrazioaren egiturazko aldeaz arituko dira batez ere, integrazioaren alde kulturala edo politikoa bigarren maila batean utziz.

Dagokigun gai honetan, eta integrazioari lotuta, *komunitate* kontzeptua ere erabili da behin baino gehiagotan, eta hura bezala, hori ere zaila da definitzea, adiera asko erans ten baitzaizkio. Nolabaiteko tradizioa duen eztabaida sozial eta teoriko andana biltzen du kontzeptu horrek. Gaur egun, eztabaida hori bizi-bizirik dagoela esan daiteke, herrialde aurreratuenetan, bereziki, ezbaian ipintzen ari delako herri-tarrak baturik mantentzeko ahalmena. Kezka argia sumatzen da, hortaz, komunitate sentimenduaren galeraren kariatara. Gai horretan sakontzeko betarik ez badugu ere, geure aztergaiaren harira itzulita, azpimarratzekoa da zenbaitzuk, immigrazioari lotuta, Hego Euskal Herrian bi komunitateren existentzia aldarrikatu —edo salatu— dutela.<sup>2</sup> Iri-

tzi ildo horren aitzindari Manu Escudero har daiteke (1978). *Euskadi, dos comunidades* izeneko liburu zalapartatsuan, euskal nazionalismoari *komunitate nazionalistaz* eta bere ezau-garrien garapenez baino ez arduratzea leporatzen dio. Beste balizko *komunitatea* —etorkinena, alegia— aurkezten ez badigu ere, ideia horrek —euskal gizartearen baitan euskal herritarren komunitate bikoiztasuna dagoelako iritziak— nolabaiteko indarra hartu zuen, eta, gaur egun ere erabiltzen da batzuetan, diskurtso politikoan batik bat, eta beti espainiar nazionalismoaren ahotik.

Espainiatik iritsitako etorkinen integrazioaz jardun duten beste ikertzaile batzuek, aitzitik, ez dute baieztatzen *etorkinen komunitaterik* dagoenik. Arlo horretan lan nabarmenak egin dituzte, besteak beste, Cristina Blanco (1990) eta Xabier Aierdi (1993) soziologoek, eta biek ukatzen dute etorkinen komunitatea. Etorkinek, oro har, euren burua euskal gizartean txertaturik dakusatela ondorioztatu daiteke idazlan horietatik.

Gauzak horrela, etorkinek eurek auzi horri buruz zein iritzi duten ikusi baino lehen, Hego Euskal Herrirako immigrazioaren ezaugarri garrantzitsuenen zertzelada batzuk emango ditugu, ondoren Hego Euskal Herrian diharduten nazionalismoek immigrazioaren aurrean garatutako jarre-raz gako batzuk azpimarratzeko.

## Euskal Herrira etortzea eta horren ondorioa: nazio talka

Euskal herritarrek kanpora migratzeko prozesu historiko garrantzitsuak alde batera utziz, Hego Euskal Herrirako lehen immigrazio mugimendu esanguratsua XIX. mende bukaeran gertatu zen. Garai hartan, Bizkaiko Ezkerraldeko meategien eta industrializazioaren lan-eskuaren eskaerari loturik, inguru horretaranzko giza mugimendu handia gertatu zen inguruko eskualde eta herrialdeetatik, Bizkaitik, eta Hego Euskal Herriko eta Espainiako gertuko lurraldeetatik.

Bizkaiak, ondorioz, hazkunde demografiko handia izan zuen, eta inguru batzuetan —Ezkerraldeko herri batzuetan, adibidez— Euskal Herritik kanpo jaiotakoak gehiengoak izatera heldu ziren. Jatorriz nekazari xume izandako langileak ziren, oro har. Datu bakarra adierazita: 1900. urtean, bizkaitarren %26,4 herrialdeetik at jaiotakoak ziren (Fusi, 1984: 43). Lehen immigrazio aldi esanguratsu horren ostean, immigrazio kopuruak behera egin zuen, baina guztiz gelditu gabe, eta laster, industrializatzen hasiak ziren Gipuzkoako eskualde batzuetara ere helduz.

Immigrazio mugimendu handiak ez ziren berriro gertatu 1950eko hamarkadara arte. 1960 eta 1970eko hamarkadetan, batez ere, immigrazio kopuru handiak heldu ziren, eta ez, aurrekoetan bezala, Bizkaiko eta Gipuzkoako eskualde batzuetara bakarrik, baizik eta Hego Euskal Herri osora ere. Lau herrialdeetako biztanleriak nabarmen egin zuen gora, eta 1.422.000 biztanle izatetik 2.334.000 izatera pasatu zen (De Miguel, 1974: 251); baina herrialdez herrialde aztertuta, desberdintasun nabariak daude, noski, Nafarroaren kasuan batik bat, bertan biztanleria hazkundera benetan apala izan baitzen (sakontzeko, ikus: García-Sanz / Mikelarena, 2000). Etorkin horiek, gainera, ez ziren inguruko lurraldeetatik bakarrik heldu, Espainiako urrunagoko lurraldeetatik ere baizik. Gaztela, Andaluzia, Extremadura edo Galiziako jendea ikustea ohiko bihurtu zen. Kopuru horien adibide, 1973an Hego Euskal Herrian jaiotakoak eta bertan jaiotako gurasoak zituztenak %53 ziren (Jáuregui, 1981: 69). Etorkin horiek industriaguneetan eta hiri inguruetan metatu ziren nagusiki. Azpimarragarriak izan ziren, ildo horretan, Gasteiz, Bilbo, Ezkerraldea eta Irungo kopuruak, besteak beste.

Laburtuz, Hego Euskal Herriak etorkin olde handi bi eza-gutu ditu. Bata XIX. mende bukaeran (batez ere Bizkaian gertatu zena), eta bestea XX. mendeko 60 eta 70eko hamarkadetan bizitakoa (Bizkaian eta Gipuzkoan, nagusiki, baina baita Araban eta, maila apalagoan, Nafarroa Garaian ere nabaritu zena). Giza mugimendu horiek guztiak testuinguru

jakin batean gertatu ziren, eta industrializazioaren hedapena zein lurraldearen urbanizazioa ezin dira aipatu gabe utzi. Zentzu berean, migrazio horien testuinguru politikoa esanguratsua da. 60-80ko hamarkadetako immigrazioa frankismoaren pean garatu zen, eta ondorengo hamarkadetako aldaketa eta gatazka soziopolitiko guztiak ezagutu zituen.

Baina gaineko deskripzio horrez gain, guk arreta ipini nahi diogu immigratuak aurkitu zuen bi nazio definizioen arteko talkari. Argi dago oso intentsitate desberdineko talka izan zela, garaiaren edo ingurunearen arabera, baina sinbolikoki gutxienez presente izan da beti, eta horrek ondorioak izan ditu. Aztertu behar ditugu, hortaz, lehian dauden bi nazio proiektuetako ordezkariak, eta gainera, bi momentu historikotan. Izan ere, bi immigrazio prozesuok euskal nazionalismoaren garapenaren funtsezko bi unetan gertatu ziren: lehen euskal nazionalismoaren sorreran (Sabino Arana eta Euzko Alderdi Jeltzalea); eta bigarrena, ezkerreko abertzaletasunaren sorreran (ETA). Egoera horren aurrean, espainiar nazio proiektua bi modu desberdinetan lantzen du immigrazioak: langile izanik, etorkinen erreferentzia nagusia ziren PSOE eta UGTren bidez, hasieran; eta ondoren, estatuak bulztatutako ideologiaren bidez. Azal ditzagun banan-banan.

Sabino Aranak sortutako nazionalismoak aurkakotzat jo zituen etorkinak, eta batzuetan oso hitz bortitzak jaulki zituen euren kontra. Aranak *arrazaz* hitz egiten zuen, garaiko egileek egiten zuten legez, baina jarrera hori arrazismo biologiko zorrotz batean oinarritu beharrean, deituen euskaltasunean oinarritu zuen. Finean, abandotarrak kanpokoekiko, eta batez ere espainiarrekiko, bereizketa bilatzen zuen, eta helburu horretan lagundu ahal zuten materialak baliatu zituen (Larronde, 1977; Azurmendi, 1979).

Jarrera horrekin, Euskal Herrian geroz eta ugariagoak ziren espainiar jatorriko etorkinen aurka ekinez, aldarrikatutako nazioaren mugak argiki definitu zituen Aranak; baina aldi berean, nazionalismo sortu berria immigrante horiengan inolako erakarpenik eragiteko ezgaitu zuen. XX. mendean

sartuta, etorkinekiko jarrerari buruzko ardurak eta interesa agertzen hasi zirenean, EAJ kontraesan teorikoan jausi zen, ofizialki jarraitu baitzuen arraza euskal naziotasunaren esentzia gisa aldarrikatzen. Jarrera irekiagoak eta hurbiltzeko saioak EAJtik kanpo gertatu ziren, gehienbat. Diskurtsoan *arraza* alboratu ez bazen ere, Eli Gallastegiren Jagi-Jagi mugimendua edo Eusko Abertzale Ekintza sortu berria aipa daitezke ildo horretan (Gallastegi, 1993; Granja, 1986).

Benetako aldaketa, baina, aurrerago jazo zen, 1950etik aurrerako immigrazio aldi handiarekin batera. Hamarkada horren amaieran, ETAren sorrerarekin, euskal naziotasunaren ikuspegi berriak indarra hartu zuen, II. Mundu Gerra ostean European sorturiko nazionalismo berriaren olatuari loturik. Ezkerreko euskal nazionalismo berri horrek, hasierako eztabaida batzuen ondoren, naziotasuna hizkuntzan oinarritu zuen, eta ahalegin berezia erakutsi zuen etorkina euskal nazioan sartzeko (ikus, besteak beste, Garmendia, 1979; Jauregi, 1981). Oro har, euskara bilakatu zen euskal naziotasunaren oinarri, baina bere egoera ahularen eraginez, berori jakitearen ezinbestekotasunaren orde, praktikan hizkuntzak maila sinbolikoan eragin zuen, funtsezko papera hartu zuen konpromiso politikoarekin batera (Zabalo / Mateos, 2005). Euskal nazionalismo berriak, sozialismoaren aldeko jarrerari loturik, aurrekoak baino dimentsio sozialagoa hartu zuen, eta *euskal herri langilea* formularen bidez, naziotasunaren irizpide *natural* eta esentzialistak gainditu, eta herritarrek egindako borondatezko hautua hobetsi zuen. ETAk eta, ondoren, ezkerreko abertzaletasunaren espresio desberdinek bultzatuko zuten ikuskera berri hori euskal nazionalismo osora hedatu zen apurka, eta mugimendu horren teorizazioetan hegemoniko bilakatu zen.

Beste aldetik begiratuta orain, XIX. mende bukaerako etorkin gehienek PSOEn inguruko espainiar sozialismoarekin bat egin zuten. Orduko sozialismo nagusiarekin bat, langileek aberririk ez zutelakoan, sortzen ari ziren periferiako nazionalismoen kontra jo zuen alderdi honek, gogor



jo ere. Euskal nazionalismo sortu berriak euren kontra egiten zuen bezala, orduko sozialismoa euskal ikur eta identitate zeinuen aurka agertu zen behin eta berriro, eta praktikan espainiar nazio proiektua bultzatu zuen, euskal nazioari ez baitzitzaion kontrajartzen *langileen aberri* ideal bat, Espainiaren integritatea baizik.

Espainiartasunaren teorizazio hori ez dagokio, ordea, sozialismoari, eskuinari baizik. XIX. mende hasieratik liberalismoari loturik joan arren, Espainia nazio gisa XIX. mendean zehar eraiki zen, eta joera kontserbadoreagoa hartuz joan zen, mende horretako amaieran sortu zen *Regeneracionismo* izeneko mugimenduan ederki islatu zena. Eskuineko ideologia sendoa erakutsi zuen mugimendu hark faxismorako bidea egin zuen, eta Francoren oinarri ideologikoetako bat izan zen: Espainia bakarra eta betiko banaezina irudikatzen zen, eta balio horien alde jo behar zen.

Espainiar nazionalismoa are nabarmenago egin zen II. Errepublikaren garaian. Izan ere, gizartea bitan banatu zuen ezker eta eskuinaren arteko tirabira nabari eta garratzez gain, bada beste tirabira sakon bat ere, espainiar nazionalismoaren eta Espainiaren batasuna urratu nahi zuten Galizia, Katalunia eta Euskal Herriko nazionalismoen artekoa, alegia. Lehenengo tirabirako lehiakide ezin batuzkoak bat eginik agertzen dira, ordea, bigarren tirabiran.<sup>3</sup>

Errepublika amaierako gerra Francok irabazi zuen, eta espainiar nazionalismoa paroxismora heldu zen, baina, bestalde, espainiar nazionalismoa frankismoarekin identifikatzea ekarri zuen. Horrek espainiar nazionalismoarekiko desidentifikazioa ekarri zuen demokraten aldetik, halako moldez non, gerora, asko izan baitira espainiar nazionalismoa frankismoaren (edo eskuin muturrekoaren) kontua izan zela ziotenak. Hamar-hamabost urte behar izan ziren espainiar nazionalismoa berpiztu zedin, hasiera batez PPren eskutik, eta geroago PSOEnetik ere bai.

Frankismo eta frankismo osteko giro horretan gertatu zen bigarren immigrazio olde handia Hego Euskal Herrian, eta

etorkinak oso tresna erabilia izan ziren euskal nazionalismoari aurre egiteko, euskal nazionalismoak espainiar etorkinen bazterketa bilatzen zuela teorizatu baitzen; are gehiago, Euskal Herritik kanporatzea proposatzen zuela. Horrela indartu zen bi komunitateen teoria, immigrazioaren aurreko euskal nazionalismoaren jarrera itxia irudikatzen zuena.

Gaur egungo errealitatean, espainiar nazionalismoak zailantza bitxia bizi du. Alde batetik, estatuko nazionalismoek ukatu egiten dute euren nazionalismoa denik, eta izen hori periferiakoentzat uzten dute, nazionalismo terminoari esangura peioratiboa eman nahi diote eta. Hala ere, nazionalismoa ukatzeak espainiartasunari indar sinbolikoa kentzen diola konturaturik, batzuen aldetik espainiar nazionalismoa errebindikatzeko saioa ekarri du, beti termino zibikoetan eta demokraziari loturik ulerturik, eta frankismotik eta periferiako nazionalismo etnikoetatik aldentuta. Horrek denak berpiztea ekarri dio espainiar nazionalismoari Euskal Herrian, eta areagotu egin dira bere agerpenak, lehengo argudioak erabilia (komunitateena, besteak beste), baina berriak gaineratuta (terrorismoarena, adibidez).

Ikusi dugunez, 1950-1980ko hamarkadetako immigratua oso modu kontrajarrian irudikatu dute euskal eta espainiar nazionalismoen teoriak. Lehenaren arabera, etorkina euskal gizartean integratzeko deia egiten zen, euskal kultura onartzearen eta konpromiso politikoa bereganatzearen bidetik. Espainiar nazionalismoaren arabera, ordea, etorkina baztertzeko eta bigarren mailako herritar bihurtzeko jarrera argia garatu zuen euskal nazionalismoak.

Jarrera horien aurrean, diskurtso horren hartzaile potentzial izan zitezkeen batzuen iritzia biltzen saiatu gara, teoria batarekin edo bestearekin bat egiten zuten jakiteko asmoz.

## Euskal Herrian bizi izatea

Hego Euskal Herrian bizi diren espainiar jatorriko etorkinak, ikusi dugunez, bi diskurtso kontrajarri nagusiren hel-

buru izan dira, XX. mendearen erdialdetik aurrera batik bat. Hori aztertzeko abiatu genuen ikerketan, etorkin horien sentsazioak eta iritziak jaso nahi izan genituen, teorion atzean zer zegoen jakiteko asmoz.

Urte horietako etorkinak (kopuruan edo ehunekotan) nabarmen jaso zituzten Hego Euskal Herriko zazpi herri aukeratu genituen: Barakaldo, Berriatua, Gasteiz, Bastida, Pasaia, Altsasu eta Iruñea. Bertan *eztabaida-taldeen* teknika (partaideen iritzi espontaneoak bilatzen duen teknika, hain zuzen ere) erabili genuen 2009ko uztaila eta 2010eko otsaila bitartean antolatu ziren taldeetan. Talde horietarako, Euskal Herrian urte morderoa zeramaten etorkinak aukeratu ziren, 1950-1980 artean iritsi baitziren bertara. Baina horrez gain, bestelako ezaugarri hauek ere bilatu genituen: abertzale ez bozkatzea, euskara, oro har, ez jakitea eta ez ikastea, eta espainiar sentitzen jarraitzea. Beste era batera esateko, aberztasunak proposatutako *integrazio moduak* jarraitu ez dituzten etorkinak aukeratu nahi izan ziren, euren erreakzioa ezagutzeko.

Horrela, etorkinok euren burua euskal gizartean *integraturik* sentitzen duten ikusi nahi izan dugu, edota, aitzitik, espainiar nazionalismoak dioen legez, euren burua baztertua dakusaten; eta *integratuta* sentituz gero, zein integrazio modu eta bide bereizten dituzten, *integrazioarekin* errealitate desberdinak izendatzen baitira. Hori guztia denboraren distantziak oroitzen samurtu ditzakeela ahantzi gabe, bere ezaugarri nagusietan jada amaitutzat har dezakegun immigrazio prozesu batez ari garen heinean.

## Integrazioaren pertzepzioa

Gaia aztertu duten zenbait ikerketa lanen ondorio nagusia aurreratu dugu jada: Hego Euskal Herrira 50-80ko hamarkadetan heldutako etorkinen integrazio maila altua izan da. Horixe frogatu daiteke etorkinen praktika sozialei begiratuta (Aierdi, 1993) eta, esparru politikoan, boto abertzalearen

banaketari erreparatuta (Garmendia et al., 1982), edo ikuspegi historikotik aztertuta ere (Fusi, 1984: 253). Horixe bera iradokitzen dute guk elkarrizketatutako etorkinek: ez dute etorreraren oroimen negatiborik, eta jasotako bereizkeriaz ere ez dira gehiago kexatzen. Nolabait leuna egin zitzaien, agian denbora pasatu delako, agian horrela izan zelako.

Hasierako momentu haiez gain, ea Euskal Herrira etortzeagatik zailtasun berezirik nabaritu ote duten galdetuta (hizkuntzaren eraginez, adibidez), elkarrizketetako partaideek ez diote jaramon gehiegirik ematen balizko *talka kultural* horri, ez ingurune erdaldunean bizi direnek, ezta ingurune euskaldunean bizi direnek ere. Horren eragina sumatzeotan, ondokoan gertatzen da: inguru erdalduneko etorkinek (iritzi hori Gasteizen ageri da, esaterako) inguru *euskaldunago* batzuetara joan direnek *integratze zailagoa* izan dutela uste dute; eremu *euskaldunagoetan* zailagoa omen baitzen integratzea. Baina uste horrek ez du oinarri sendorik, eta inguru euskaldunean bizi diren elkarrizketatutako etorkinek ez dute aparteko bereizkeriarik aipatzen. Are gutxiago, kasuren batean kontrakoa ere azaltzen da, mesedeko tratua jaso izana, alegia. Hortaz, *talka kultural* horretan baino, desberdintasunik markatzerakoan, herri txikien eta hirien artekoak indarra hartzen du.

Integrazio prozesua faktore batek baino gehiagok baldintzatzen du: etortzeko adina, hiri edo baserri ingurua, multzo handian edo txikian etortzea, etorkinaren izaera, eta abar. Umetan etorri zirenek eskolaren garrantzia azpimarratzen dute sozializaziorako bitarteko moduan eta lagun-sarea hedatzeko garaian. Horrekin batera, helduagotan ailegatutakoek lanbidearen eta lantokiaren garrantzia azpimarratzen dute. Harreman asko lanpostuan egiten baitira eta, zentzu horretan, funtzionario moduan etorritako ez beste guztiek, lanpostuak sozializazio tresna gisa izandako eragina azpimarratzen dute. Horrekin batera, seme-alabak izatea ere integrazio mekanismo arrakastatsutzat hartzen dute, eta, ba-

tzuek, bertako bikotekidea izatea ere. Finean, integrazioa-ko estrategia berezien orde, egunerokotasuneko ekintza arruntak har daitezkeenak azpimarratzen dituzte.

Integrazioarako eremu nagusi gisa, hortaz, eskola eta lantokia hartzen dira, adinaren arabera. Horrez gain, beste gizarte erakunde batzuk ere aipatzen dira sozializazio esparrurako, hala nola, mendi taldeak, «kintoak», edota bizilagunen elkarteak. Erregio etxeak, aitzitik, ez dituzte azpimarratzen, eta zalantzak agertzen dituzte euren egokitasunaz, etorkin eta bertakoaren arteko hurbilpena zaildu dezaketelakoan.

Oso esanguratsua da, azkenik, integrazioaz hitz egitean, arlo politikoa oso gutxitan agertu izana, eta garrantzi handirik eman gabe, gainera. Eta agertu denean, agerian uzten dute, gainera, jatorriarekin lotura zuzenik ez duela. Askorentzat erabat ulergarria da Espainiatik etorritako pertsona bat abertzale bilakatzea, ideologia eta jatorria argi eta garbi bereizten baitituzte. Hala agertu zuten, esaterako, Altsasuko eztabaida-taldean:

— hay gente que no es navarra, y que tiene unas ideas políticas de izquierdas cerradas-cerradas, e igual es extremeño. (Altsasu)

— ... veo grupos, pero no por el hecho de que sean de un lado o del otro, por la política. (Altsasu)

Hortaz, ikerketan parte hartu duten etorkinak integratuta sentitzen dira, eta integrazioaren arlo soziala azpimarratzen dute, aspektu politikoa bigarren maila batean utziz. Horrekin batera, ikerketan parte hartutakoek bertakotzat hartzen dute euren burua, ezbairik gabe, eta askok ez dute *immigrante* izatearen pertzepziorik, edo ez dute ahoz islatzen, behintzat.

Horrek lotura du etorkin horiek immigrazio berriaz duten ikuspuntuarekin. Oro har, bereizi egiten dira oraingo etorkinengandik, eta gizarteak islatzen dituen iritziak plazaratzen dituzte, eta gutxitan heltzen dira euren eta oraingoegoera konparatzera. Are gehiago, aurreko etorkinak *bertako* bihurtu omen dira oraingo etorkinak heldu ahala:

— Es que los andaluces habéis dejado de ser inmigrantes en esta comunidad desde el día en que empezaron a venir gente de fuera. (Iruñea)

— ... gracias a éstos, los marroquíes y todos los que han venido después, que gracias a éstos nos han quitado el nombre de inmigrantes. (Gasteiz)

Nahiz eta irakurketa desberdinak garatzen diren, gailentzen den diskurtsoa egungo etorkinengandik urrun mantentzearena da. Esaterako, gaurko migratzaileek harrera-gizartean txertatzeko ahaleginik ez dutela egiten salatzen da, gizarte laguntzez *aprobetxatzen* direla, etab. Oro har, eta arrazoitzen ez badute ere, egungo etorkinek integratzeko errazago dutela nabarmentzen dute.

Integrazioa oso gai zabala bada ere, nazio sentimenduaren gaiarekin amaituko dugu atal hau, ondoren, gai politikoekiko jarrerak agertuko ditugun atalean, gertuko gaiak landuko baditugu ere. Finean, nola ulertzen dute etorkin hauek, inoiz abertzale bozkatu ez eta euskararik ikasi ez dutenak, nazio atxikimenduaren afera? Zer da eurentzat euskal herritar izatea? Aztertu izan den bezala, abertzale ez denak zentzu esentzialistan ulertu ohi du euskaltasuna, *berezko zer-bait gisa* (Linz, 1986: 35), eta interpretazio horiek nahiko ondo betetzen dira gure ikerketan.

Zalantzak zalantza (gai honetan eraikitako diskurtsoak kontraesanek beterik baitaude), gure taldeetan gailendutako diskurtsoak tokiko identifikazioa hobesten du, euren burua 'euskal herritar' (*vasco, vasca*<sup>4</sup>) gisa hartuz, nahiz eta gutxi batzuek jaioterriko identitatea lehenesten duten. Hala ere, badira batzuk, diskurtsoan gailentzen ez badira ere, jaioterriarekiko —ez Espainiarekiko— identifikazioa azpimarratzen dutenak, eta baita nazio sentimenduaren afera erlatibizatzen dutenak ere, azkenik. Gailentzen den *euskal herritartasun* hori Espainia barruko Euskal Herri bati dagokio, eta ez dute inola ere euren espainiartasuna ukatzen. Hala ere, partaide gehienek azaldu dutenez, Euskal Herritik irteterakoan, paradoxa hau gertatzen zaie: Euskal Herrian espai-

niar, eta Espainian euskal herritar jotzen dituzte, eta halako sentimendua ere garatzen dute, nolabait:

— Es cierto que tienes un estigma que lo que hace, en cierto sentido, es que no te sientes ni de allí ni de aquí. (Bastida)

## Politika, arazo

Ikerketan parte hartutako etorkinek integrazioaz zein iritzi duten aztertu dugu orain arte. Integrazioak aspektu politikoa badu ere, etorkinek ez dute arlo horretan interes handirik erakusten. Elkarrizketaturiko kideek ondo bizi direla adierazten dute, eta euren kezkarik handiena ekonomia da, zalantza barik. Horrekin batera, gizarte ereduak ere kezka sortzen die, eta askok langile kontzientzia adierazten dute. Politikari dagokionez, ikuspegi ezkorra da nagusi, eta politikarien okerrak salatzen dituzte. Horiez gain, biolentzia eta euskara ere askotan dira aipagai.

Politika, horrela, ez da izan, inondik inora, interesgune nagusia burututako eztabaida-taldeetan, baina politika gaiak ere agertzen dira, noski. Gatazka politikoari dagokionez, egungo egoera aztertzeko atzera jotzen da askotan, frankismoaren aurkako kontzientzia nabarituruz, eta euren jaioterrietan Euskal Herriari buruz duten ikuspegiarekin bat ez datozela adierazten dute, nahiko modu orokorrean. Elkarrizketatuak ez daude batere ados Espainian Euskal Herriaz duten iritziarekin, eta horretan eragin handia dute komunikabideek, beraien ustez. Oso okerra dela uste dute, eta Espainian daudela, iritzi hori ñabartu edo zuzendu nahi dute-nean, *abertzaletzat* joak direla ikusten dute.

Gatazkaz hitz egitean, segituan aipatzen dute ETA, berorren aurkako jarrera irmoa adieraziz. Baina batzuek perspektiba historikoan ipintzen dute gaia, eta badira, gaitzesteaz gain, biolentzia beste aldean ere badagoela ohartarazten dutenak. Ñabardurak ñabardura, hala ere, gatazkarekiko jarrera urruna atzematen da taldeetan, gatazka eta horren konponbidea *politikarien* gaitzat joz.

Aztertu dugunez, etorkinak baztertzea, bigarren mailakotzat jotzea, edo Euskal Herritik egotzi nahi izatea leporatu dio espainiar nazionalismoak abertzaletasunari. Eztabaida-taldeetan horri buruz galdetuta, ez datoz bat inola ere kritika horrekin. Batzuk harritu egiten dira hori galdetzeaz, eta talderen batean baita barre algarak ere entzun ziren, hain egiten zitzaien harrigarria galdera. Arrazoi bat baino gehiago ematen da abertzaletasunaren balizko asmo hori ez sinesteko: batzuek ez dute ezta aukera kontuan hartzen ere; beste batzuek arrazoi *teknikoak* jartzen dituzte mahai gainean (lotura sentimental asko dago alde bien artean); badira abertzaletasunean, ezker abertzalean batik bat, etorkin asko daudela azpimarratzen dutenak; eta, azkenik, askok azpimarratzen dute gustura daudela eta ziur daudela inork ez dituela botako.

Beldur horiek uxatuta, azpimarratzekoa da abertzaletasunarekiko ez dutela urruntasunik erakusten, eta errezeloa badago noizbait, baina gehiago da ideologia politikoari loturik, ez etorkinak direlako. Batzuetan, gainera, euskal / espainiar nazionalismoen ardatzaren gainetik, ezker / eskuinarena azpimarratzen da, mugimendu abertzale batzuekiko nolabaiteko sinpatia agertuz. *Komunitateen* balizko zantzurik, hortaz, ez dugu inondik inora atzeman, gaia aztertu duten lanen emaitzak berretsiz. Edozein modutan, euskal gizartea etorkinez eta bertakoez osatutako komunitate bitan banatua ez ikusteak ez dakar, adierazpenetan beha daitekeenez, gizarte bateratu eta kohesionatu bat atzematea. Inoiz bere gordintasunean agertzen da jatorri geografikoak, hau da, immigrazioak eragindako gizarte-zatiketa hori, nola edo hala, eremu politikoari lotua beti:

— ... estamos en el País Vasco y aquí, en vez de desaparecer el odio, yo creo que cada vez estamos generando más odio; hay dos sociedades. Eso yo lo vengo conociendo hace 48 años que estoy aquí, y creo que me voy a morir y eso no se va a superar... (Barakaldo)

Euskarari dagokionez, bi iritzi ildo nagusi agertzen dira kasu guztietan, intentsitate desberdinez. Batetik, euskararen al-



deko jarrera orokor bat ageri da; baina, bestetik, euskara norberaren edo familiaren aurrerapenerako oztopo gisa ageri da, eta orduan hizkuntzarekiko balorazio negatiboagoak jaurtitzen dira. Horrela, euskararen aldeko argudioak askotarikoak dira: batzuek hizkuntza bat ikastea beti positiboa dela uste dute, eta besteak euskararen berreskurapenaren alde daude.

Hala ere, oro har, elkarrizketan parte hartu dutenek ez dute euskara ikasteko beharrik sentitu (erdaldunak dira, daki-gunez). Gainera, euskara norberaren edota seme-alaben lan aukerekin lotzen denean, hizkuntza arriskutzat hartzen da, eta euskararen kontrako jarrerak indarra hartzen du. Elkarrizketatutako etorkinek, hortaz, euskararekiko jarrera anibalentea adierazten dute, euskararen aldeko jarrera orokorraren diskurtsoak lekua baduelako, baina euskararen aurkako jarrerak ere badu lekurik, lan munduarekin lotzerakoan, batez ere:

— A mí lo más triste, más triste y repugnante, me parece del euskera es que lo necesiten los médicos para trabajar, que jóvenes se tengan que marchar porque no tengan euskera [...] A mí eso me parece denigrante. (Barakaldo)

— ... te puede pasar lo que le ha pasado a mucha gente, que le tiene asco al euskera, ¡oye euskera y se le pone carne de gallina! (Barakaldo)

## Integraturik eta gustura: ondorio gisa

Jasotako datuen arabera, 1950-1980ko hamarkaden bitartean Hego Euskal Herrira etorritako immigratuekin osatu genituen etorkin taldeetako kideak ondo integraturik eta gustura sentitzen dira. Aitortzen dute harrera-gizartearen aldetik erreakzio onik eta negatiborik ere jaso zutela, eta nolabaiteko bereizkeria jasan behar izan zutela Euskal Herrira heltzean. Baina jarrera horiei buruz sakontzean, agerian geratzen da garrantzia kentzeko nahia: bereizkeriak ez zuela luze jo, umekeriak zirela, leku guztietan gertatu ohi diren erreakzioak direla, eta abar. Eta batez ere, azpimarratzen dute horrek guztiak ez dituela gerora markatu, eta ez

dela Euskal Herriaren berezko ezaugarria. Aitzitik, harrera onaren sentsazio orokorra gailentzen da, eta harreman ona edo oso ona mantentzen dute bertan jaiotakoekin. Euren seme-alabak 'bertakotzat' jotzea ukaezina zaie, hemen jaiotzeaz izanagatik, baina haiek ere, hemen jaiotzeak ez diren arren, ez dute Euskal Herriarekiko daukaten lotura galdu nahi, jatorriko herrialdearekiko maitasuna gorde arren.

Ikerketan parte hartu duten etorkinek, hortaz, euskal gizartean ondo integraturik daudelako pertzepzioa dute. Baina, noski, integratuta egoteaz zer ulertzen duten azaldu beharko litzateke. Alde horretatik, elkarrizketatutakoek egiturazko integrazioari ematen diote garrantzia. Hau da, lan munduaren bidez gizartean barneratuta egoteari, batez ere. Integrazio soziala azpimarratzen dute, eta integratuta sentitzen dira lana badutelako, oro har, eta inolako diskriminaziorik ez dutelako sentitzen gizarte mailan. Argi ikusten da hori euren kezka iturri eta eztabaidagai nagusiei erreparatuta: ekonomia, ongizatea, seme-alaben lanbide etorkizuna eta antzeko gaiak dira gehien agertzen direnak. Maila politikoari garrantzi txikiagoa ematen diote, ordea. Izan ere, albo batera uzten dute kultura edo politikari loturiko integrazioa.

Horrek kontraesan nabaria dakarkio orain arteko literatura politikoari, kultura eta politikaren inguruan zentratu baitira eztabaida gehienak, bai euskal nazionalismoaren aldetik, zein espainiarraren aldetik ere. Finean, arazoa ikuspuntuari datza, gure ustez. Espainiar eta euskal nazionalismoa mugimendu politikoak dira, eta arlo horri ematen diote garrantzia. Integrazioaz hitz egiten dutenean, hortaz, integrazio politikoan ari dira pentsatzen, gehienbat. Baina etorkinek ez dute berdin pentsatzen.

Euskal nazionalismoak, hain zuzen ere, 50eko hamarkadatik aurrera, arrazan oinarrituriko teoriarekin apurto, eta euskal nazioa hizkuntzan eta borondatezko atxikimenduan oinarritu zituen. Lehena erreferente sinboliko bihurtu zen, eta bigarrena nagusi praktikan. Era horretara, aktibismoari eman zitzaion (eta ematen zaio) lehentasuna, eta ez nazioa-

ren ardatza zen hizkuntzari; eta, horrela, ontzat eman zuen herritarrak ez euskalduntzea, baldin eta euskal kulturaren bestelako agerpideen alde eta, batez ere, alderdi abertzaleen eskakizunen alde egiten bazuten.

Espainiar nazionalismoak, bestalde, euskal nazionalismoak etorkinen eskusioa bilatzen zuela defendatu du, eta egotzi izan dio euskal nazionalisten komunitate bereizi bat sortu eta etorkinak baztertu nahi izatea. Bazterketa hori bi modutan gertatzen dela teorizatu da. Batetik, bazterketa fisikoa, zeinaren arabera euskal nazionalismoak Euskal Herritik kanporatu nahi baititu etorkinak, bertan eurentzat lekurik ez dagoela adierazita. Espainiar nazionalismoak abertzaletasunari hori egotzea klasikoa izan da, eta jarrera hori gaur egun nagusia izan ez arren, berpiztu egin da, birformulaturik, ETArek eta euskal nazionalismoaren mehatxupearaino hainbat herritarrek alde egin behar izan duela esanez. Bestetik, bigarren bazterketa herritar mailari dagokio. Hori da espainiar nazionalismoaren argudio nagusia gaur egun. Horren arabera, abertzale gisa jokatzeko ez duten etorkinak bigarren mailako euskal herritartzat jotzen ditu euskal nazionalismoak, eta hori dela-eta euren eskubideak zanpatuak izaten omen dira sarri askotan.

Ikusten ari garenez, ordea, euskal eta espainiar nazionalismoen jarrera horiek aktibismo edo militantzia politikoari emaniko garrantzia ez dator bat urte haietako etorkin askoren pentsaerarekin. Etorkin horiek erakusten dute, politikatik at, bide gehiago dagoela gizartean integratzeko. Areago, elkarriketatutako etorkinek bestelako integrazio bideak lehenesten dituzte, lanari zein gertuko harremanei lotutakoak azpimarratuz, eta oso garrantzi txikia ematen diete besteei.

Horrez gain, politika bezala, euskal nazionalismoak euskarari eta euskara ikasteari emaniko garrantzia ez dute etorkin horiek partekatzen. Euskarari errespetua eta errekonozimendua diote ondare kultural gisa, baina ia inor ez da ahalegindu euskara ikasten, hura gabe ondo moldatu ahal izan direlako euren bizitzan. Euskara ez dute integrazioarako

bidetzat hartzen, ezta *guztizko integraziorako* ezinbesteko elementutzat ere, eta, hortaz, ez jakiteak ez ditu bigarren mailako herritar gisa sentiarazi. Arlo honetan, kezkatuta daude batzuetan euskara gehiegi baloratzen baita lan munduan, eta euretako batzuk kaltetuta sentitzen dira, normalean euren seme-alaben etorkizuna arriskuan ikusten dutelako. Horrek abertzaleen kontrako kexa gehienak batzen ditu gaur egun. Euskara ikastea hautu pertsonaltzat jotzen dute, bestelako eraginik izan beharko ez lukeena.

Politikaz badute iritzirik, ordea. Oro har, oso iritzi negati-boa dute politika eta politikariekiko, baina jakitun dira, bestalde, Hego Euskal Herrian duen garrantziaz. Iritzi zabaldua da euren artean Euskal Herriak bizi duen gatazka politikoa konpontzeko, politikariek jesarri eta konponketa bilatu beharko luketela. Edozein modutan ere, ohikotzat jo daitezkeen iritzi horiez gain, nabarmentzekoa da elkarrizketatuek erakusten duten urruntasuna, eta batzuetan neutraltasuna. ETArekiko desadostasuna erakusten badute ere, ez dute inolako beldurrik sentitzen arlo horretan, batzuen egoera pertsonala ulertzen duten arren.

Funtsean, espainiar nazionalismoaren ustez, espainiar etorkinen artean erroiturik ei dagoen beldurrik ez da inon ageri, ez herritar gisa, ezta espainiar izateagatik ere. Ez dute mehatxu fisiko ez politikorik atzematen, ez bestelako arazorik ere sentitzen; azken batean, Espainiako herrialde batetik bestera mugitu direla uste dutelako. Hori horrela izanik, pentsaezina iruditzen zaie Euskal Herritik kanporatuak izatea, abertzale batzuek inoiz hori esan omen dutela aipatzen duenik badagoen arren. Edozein modutan, ez diote ezelako garrantzirik ematen horri, eta horren adierazgarri argiena gaia mahai gainean jarri zaienean izandako erreakzioa da, barre algaraka hartu baitute aukera hori.

Izan ere, abertzale jendearekin oso harreman ona dutela esaten dute, beste jendearekin izan dezaketenenaren parekoa. Ondo ezagutzen dute abertzale jendea, eta iritzi ona dute haietaz, bai pertsona gisa, noski, baina baita politikoki ere.

Arlo honetan, agian euren ezkertiaratasuna dela eta, iritzi hobeaz sumatzen zaie ezker abertzaleari dagokionez beste abertzale aukerez baino.

Politika mailan, ezagun dituzte abertzaleen eskaera politikoak, eta errespetatu egiten dituzte, baina zalantzaren bat ageri da balizko autodeterminazio erreferendum batean botoa emateko eskubiderik izango zuten. Zalantzok, ordea, eurek argitzen dituzte, gehienek ezintzat jotzen baitute etorkin izandakoei botoa emateko eskubidea ukatzea. Eurei ere galdetuko litzaiekeela uste dute, eta argi dute, gainera, parte hartuko luketela.

Euskal eta espainiar nazionalismoen arteko talkan, hortaz, orduko etorkin horien jarrerak azken ondorio bat utziko liguke, alegia, badela Hego Euskal Herrian biztanle sektore garrantzitsu bat abertzaletasunean integratu ez dena eta espainiar sentitzen dena; baina Euskal Herriarekiko maitasuna erakusten duena eta Euskal Herrian bizitzen jarraitu nahi duena, ez baita Espainiara alde egiteko mehatxatua sentitzen. Euskal Herriaren etorkizuna erabakitzeko berarekin kontatu behar dela uste du, bera ere prest baitago etorkizun horretara beste herritarrekin bat eginda joateko. Gasteizko kide honek dioenez:

— Si quieren una mano para que este país sea independiente, nos van a tener que contar a nosotros también, porque sin nosotros tampoco tiene sentido.

Izan ere, Gasteizko kide honek oso argi du Hego Euskal Herrian bizitzen jarraituko duela, eta argi du, hortaz, hura gabe ez dagoela Euskal Herriaz hitz egiterik. Baina hori esatean, nolabaiteko errezeloa agertzen ari da, nolabaiteko kritika abertzaletasunari, berorrek ez dezan aurrera eraman ezelako proiekturik etorkin izandakoekin kontatu gabe. Kritika horretan ikusten da espainiar nazionalismoaren eragina, alderdi abertzaleek inola ere ez baitute defendatzen ezin euskal herritarren bazterketarik. Hori ez dago inoren ahotik jasota, espainiar nazionalismoarenetik ez bada.

Hala ere, beste aldetik, kexa hori ez da salaketa hutsa, eta ez dio espainiar nazionalismoak markatutako bideari jarraitzen. Aldiz, bat egiteko deia da. Bi komunitateen ideiatik urrun, eta abertzale izan gabe, baita independentzia ere onartuko lukeen euskal herritar integratu baten oharra eta deia da.¶

- 
1. Artikulu hau 'Etorkinak eta integrazioa. 50-80ko hamarkadetako etorkinen integrazio moduak Hego Euskal Herrian' ikerketaren laburpena da. Ikerketa horrek GITE-IPES elkarteak antolatutako Julio Araluze 2009ko bekaren laguntza izan zuen. Eskertu nahi diogu GITE-IPES elkarteari artikulu hau argitaratzeko eman dizkigun erraztasunengatik.
  2. Komunitate sentimenduaren ustezko galeraren harira, herrialde garatuetan zabaldu den kezka, ikus, besteak beste, Putnam, 2002. Euskal gizartea, bestalde, *hiztun komunitate bik* osatua irudikatu da zenbaitetan, 90eko hamarkadan, batez ere. Nolabaiteko arrakasta lortu zuen gogoeta horrek, beti ere euskararen erabilera areagotzea helburu zuena. Ikus, adibidez, Sarasua, 1997.
  3. Horrela erakusten du eskuinaren lider gorenetakoa batek, José Calvo Sotelok, «Prefiero una España roja que una España rota» esaldi famatua bota zuenean, 1936an. Eta horrela ere erakusten du ezkeraren beste lider batek, gerra denboran Errepublikako presidente izan zen Juan Negrínek, Espainiaren zatiketaren aurrean, Francoren garaipena nahiago zuela adierazi zuenean, 1938an (Taibo, 2007: 16).
  4. Nafarroako taldeetan *navarro*, *navarra*-rekin nahasirik.

**Bibliografía**

- Aierdi, Xabier (1993): *La inmigración en el espacio social vasco. Tentativa de descodificación de un mundo social*, Bilbo: EHUko Argitalpen Zerbitzua.
- Azurmendi, Joxe (1979): *Arana Goiri-ren pentsamentu politikoa*, Donostia: Hordago.
- Blanco, Cristina (1990): *La integración de los inmigrantes en Bilbao*, Bilbo: Bilboko Udala.
- Blanco, Cristina (2002): 'Los inmigrantes y su integración. Apuntes en torno a una creciente nebulosa de conceptos, modelos y políticas', in García Castaño, F.J. eta Muriel López, C. (zuz.): *La inmigración en España: contextos y alternativas. Actas del III Congreso sobre la Inmigración en España*, Granada: Laboratorio de Estudios Interculturales, 71-80.
- De Miguel, Amando (1974): 'Estructura social e inmigración en el País Vasco-navarro', *Papers* 3, 249-273.
- Escudero, Manu (1978): *Euskadi, dos comunidades*. Donostia: L. Haranburu.
- Fusi, Juan Pablo (1984): *El País Vasco. Pluralismo y nacionalidad*, Madril: Alianza.
- Gallastegi, Eli «Gudari» (1993): *Por la libertad vasca*, Tafalla: Txalaparta.
- García-Sanz Marcotegui, Angel / Mikelarena Peña, Fernando (2000): 'Evolución de la población y cambios demográficos en Navarra durante el siglo XX', *Gerónimo de Uztariz* 16, 125-138.
- Garmendia, Jose Mari (1979): *Historia de ETA*, Donostia: Haranburu-Altuna.
- Garmendia, José Antonio / Parra, Francisco / Pérez-Agote, Alfonso (1982): *Abertzales y vascos. Identificación vasquista y nacionalista en el País Vasco*, Madril: Akal.
- Granja Sainz, José Luis de la (1986): *Nacionalismo y II República en el País Vasco. Estatutos de autonomía, partidos y elecciones. Historia de Acción Nacionalista Vasca: 1930-1986*, Madril: CIS-Siglo XXI.
- Jáuregui, Gurutz (1981): *Ideología y estrategia política de ETA*, Madril: Siglo XXI.
- Laronde, Jean-Claude (1977): *El nacionalismo vasco, su origen y su ideología en la obra de Sabino Arana-Goiri*, Donostia: Txertoa.
- Linz, Juan José [Manuel Gómez-Reino, Francisco Andrés Orizo eta Darío Vila-rekin batera] (1986): *Conflicto en Euskadi*, Madril: Espasa-Calpe.
- López Sala, Ana María (2005): *Inmigrantes y Estados: la respuesta política ante la cuestión migratoria*, Bartzelona: Anthropos.
- Putnam, Robert D. (2002): *Solo en la bolera. Colapso y resurgimiento de la comunidad norteamericana*, Bartzelona: Galaxia Gutenberg/Círculo de Lectores.
- Ruiz Olabuénaga, José Ignacio / Blanco, M<sup>a</sup> Cristina (1994): *La inmigración vasca. Análisis trigeracional de 150 años de inmigración*, Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Sarasua, Jon (1997): *Txepetxekin solasean. Biziaren hizkuntzaz*. Bilbo: Gara argitaletxea.

- Shafir, Gershon (1995): *Immigrants and Nationalists. Ethnic Conflict and Accommodation in Catalonia, the Basque Country, Latvia, and Estonia*, Albany: State University of New York Press.
- Solozábal, Juan José (1979): *El primer nacionalismo vasco. Industrialismo y conciencia nacional*, Donostia: Haranburu.
- Taibo, Carlos (zuz.) (2007): *Nacionalismo español. Esencias, memoria e instituciones*, Madril: Catarata.
- Zabalo, Julen / Mateos, Txoli (2005): 'Euskara euskal nazioaren funtsa, periferia erdaldunean ere?', *Jakin* 146-147, 165-181.